

Черкащина: історія краю та його людності /
За ред. В.Масненка, В.Поліщука. – Черкаси:
Вид. Чабаненко А.Ю., 2017. – 698 с.

Історичний гранднатив – жанр, не особливо популярний у вітчизняній історіографії. Якщо ж твори такого плану за останні кілька десятиріч з'являлися, то до них, як правило, пред'являлися значні претензії. Проте інколи публікувалися достатньо вдалі наукові проекти, що були не лише підсумком багаторічних досліджень, але й результатом витворення певної ідеї. Один із таких, присвячений історії Черкащині, з'явився 2017 р. Вочевидь, цьому сприяла загальна зміна соціальних настроїв після подій 2013–2014 рр.

Саме слово «Черкащина» вперше фіксується в науковій літературі 1864 р., а потім уже на початку ХХ ст. та в 1920-х рр. У ті часи воно мало вузьке значення, окреслюючи межі Черкаського повіту, та побутуючи нарівні з назвами Канівщина чи Звенигородщина. Проте з 1954 р., коли було створено Черкаську обл., воно набуває вже регіонального характеру, поглинаючи назви інших округ. Від того часу з'являється й більш ширший інтерес до цього краю (раніше друкувалися лише дослідження вузького характеру).

Можемо згадати лише декілька загальних розвідок, присвячених Черкащині, в яких, утім, не розкривалася її повна історія. Вони з'явилися в радянський період та, відповідно, мали ідеологічний характер, який спрямовувався на формування відповідних уявлень щодо «класової боротьби» й «українсько-російської дружби». Звісно, у тих кількох виданнях побіжно було представлено інформацію щодо геології, географії, флори та фауни, археологічних пам'яток. Найбільш презентативним серед них став 24-й том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Черкаській обл. (1972 р.). Однак, зрозуміло, на даний момент ця книга занадто застаріла, хоч нею ще й досі продовжують користуватися краєзнавці (позаяк достойної заміни цьому виданню не було). На глибше висвітлення історії регіону був спрямований навчальний посібник А.Чабана «Історія Середньої Наддніпрянщини» (2011 р.).

Відповідно, вихід друком нової узагальнюючої праці з історії Черкащини (тираж 1 тис. прим.) зумовлений як суто науковою необхідністю, так і суспільною потребою. Крім того, поява цієї книги цілком укладається в наукові та суспільно-політичні процеси в Україні, адже є потреба й у сучасному баченні минулого, відповідному до вже наявної нової інформації, і у критичному підході до історії як науки. Так само нагальна й «декомунізація» історичної пам'яті, що в буквальному сенсі тисне на громадян багатьма радянськими постулатами і сфальсифікованим минулим.

Авторами нової праці виступили знані фахівці, котрі вже не один десяток років займаються дослідженням краю – С.Горошко, К.Івангородський, О.Компанієць, В.Масненко, Ю.Михайлюк, В.Поліщук, Ю.Присяжнюк, М.Сиволап, С.Шамара, М.Щербина. Власне, їхні багаторічні напрацювання й лягли в основу видання.

Хронологічний діапазон надзвичайно широкий – від геологічного архею й до часу виходу книги. Зрозуміло, що це аж ніяк не дозволяє детально оглянути багато процесів, які відбувалися у краї, а проте загальне уявлення дослідникам представити все ж таки вдалося. Географічно охоплюється, зрозуміло, Черкащина «в широкому сенсі, яка об'єднує кілька локальних територій (власне Черкащину, Чигиринщину, Звенигородщину, Уманщину, Полтавську сторону тощо)» (с.5).

Структурно видання містить дев'ятнадцять розділів, в яких представлено геологічні та біологічні процеси, що вплинули на формування сучасного рельєфу, природи Черкащини, появу тут перших стоянок первісних людей (від 130 тис. років тому), подальше заселення краю, освоєння його вже в давньоруські часи й до сучасності. Автори висвітлюють такі питання, як поширення державності на цих землях (Русь, Золота Орда, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, УНР, СРСР), протистояння місцевого населення із владою, його соціально-економічне становище, етнічний і національний склади, визвольна боротьба, участь у державотворенні тощо. Причому розгляд історії державно-політичних процесів явно переважає.

Вагомим позитивним моментом представленого узагальнюючого дослідження з історії Черкащини стала його джерельна та історіографічна база. Автори використали значний масив опублікованих і неопублікованих документів із місцевих, центральних архівів України, наукову літературу різних історіографічних шкіл, напрямів. Лише вибрана бібліографія містить 254 позиції (не враховуючи тих праць, що зазначаються по тексту книги). До неї було включено найбільш поширені та доступні видання. І це – ще один величезний позитив у цій праці, адже дослідники, краєзнавці, зацікавлені читачі відтепер мають можливість відштовхуватися саме від цього списку у своїх подальших розвідках. Це тим більш важливо, що до сьогодні не було створено узагальнюючих бібліографічних публікацій з історії Черкащини (в окремих випадках маємо лише вибіркові видання). Своєю чергою це наштовхує на думку щодо необхідності підготовки ширшого бібліографічного довідника.

Значний фактичний матеріал, обсяг джерел і літератури спонукає до подальшого вивчення місцевої історії, аж до того, щоб позбуватися «білих плям», історичних міфів, хибних стереотипів. У цьому й полягає головна роль представленої книги. Вона відкриває можливості вже для наступного кроку – створення широкого полотна реальної історії Черкащини.

Про можливість такої перспективи та про напрями подальших досліджень свідчить сама структура видання, адже періоду від 1917 до 2016 рр. присвячено 243, від 1793 до 1916 рр. – 52, від 1714 до 1793 рр. – 27, від середини XVI ст. до 1714 рр. – 116 сторінок. Тобто, уже це нам показує, що найбільші прогалини в історії Черкащини припадають на XVIII – початок XX ст. – якраз на ті часи, коли край активно залюднювався, коли тут з'являлося найбільше сіл, поселень, містечок, коли він перестав бути ареною воєнних потрясінь (за винятком Коліївщини), коли активно розвивалася промисловість, прокладалися нові шляхи, залізниці, будувалися церкви та монастирі, з'являлися банки, змінювалася й ускладнювалася система управління.

До позитивів видання можна також віднести і спробу авторів увести в розповідь людський фактор. Так, вони звертаються до генеалогії окремих відомих родин Черкащини, до біографічного матеріалу знаних її уродженців та жителів. У порівнянні з радянським викладом, де право на життя мали суто свої герої, «будівничі соціалістичного майбутнього», партійні ідеологи, у цьому виданні ми вже бачимо представників духівництва, купців, холодноярських повстанців, діячів ОУН, черкашан-учасників радянсько-фінляндської війни та ін.

Не обійдено увагою й чимало трагічних тем в історії краю – різанина в Умані періоду гайдамаччини (с.302–303), Голодомор 1932–1933 рр. (с.433–439), репресивна політика (с.458–463), розстріл співробітниками НКВС ув'язнених в уманській тюрмі в 1941 р. (с.470–471) тощо. Звертаються автори й до замовчуваних у радянський період сюжетів. Наприклад, це стосується приїзду до Умані 1941 р. А.Гітлера та Б.Муссоліні, життя населення, організації влади, у тому числі місцевого самоврядування, у період німецької окупації та ін.

Однак не слід сприймати опубліковану книгу в ідеалізованому світлі. Вона, безумовно, має перехідний характер. І, звісно, із часом доволі значну частину інформації буде переглянуто. Тим більше, уже зараз можемо говорити, що виклад не позбавлений вад. Можливо, їх варто розцінювати як результат певного компромісу, адже досі немає єдиної програми вивчення Черкаського регіону (планові дослідження в навчальних закладах, музеях, заповідниках – це лише виконання обов'язкових умов діяльності, але не програма). Кожна наукова структура, не кажучи вже про адміністративні органи, живе своїм власним життям. Навіть проведення місцевих і загальноукраїнських конференцій не рятує ситуацію. Хоча, з іншого боку, такий стан характерний і для інших регіонів нашої країни.

Відзначаючи високий професіоналізм авторів, не можна не зауважити: наявність відвертих помилок; некритичне наслідування вже традиційних уявлень; бажання уникати певних проблем.

До помилок слід віднести ототожнення кам'яних антропоморфних стел (мал. на с.46) з енеолітичною середньостогівською культурою, тоді як вони належать до ямної культурно-історичної спільності доби ранньої бронзи (ямна та кемі-обинська культури); застаріле датування лебедівської культури XI–VIII ст. до н. е. (за новітніми дослідженнями має бути XII–X ст. до н. е.)¹; віднесення зарубинецької культури до епохи ранніх слов'ян (її атрибутування як ранньослов'янської останнім часом ставиться під сумнів і цей підрозділ варто було б об'єднати з наступним, де йдеться про черняхівську та київську культури, назвавши «Латен і пізньоримський час»); датування джучидських монет Василицького скарбу 1290–1312 рр. (насправді – 1347–1376 рр.)²; неодноразова згадка Чигиринського староства в той період, коли його не існувало (воно згадується лише від середини XVII ст., а в люстраціях 1620–1630-х рр. ці землі числяться у складі Корсунського староства³); присвоєння Максимові Кривоносу статусу черкаського полковника Війська Запорозького (таким його нарекла художня література історико-романтичного спрямування XIX ст.: роман «Вогнем і мечем» Г.Сенкевича, трилогія «Богдан Хмельницький» М.Старицького та ін., а за нею й деякі історики)⁴; приписування цієї ж посади майбутньому гетьманові Петрові Дорошенку (так його величає «Літопис» Самійла Величка – джерело порівняно пізніше, створене на початку XVIII ст., сповнене багатьох неточностей і вигадок)⁵ тощо.

Подеколи автори йдуть за традиційними поглядами на історію Черкащини, які в багатьох випадках становлять собою спадщину романтичної та народницької історіографії XIX ст. Наприклад, це стосується уявлень про появу й роль у житті регіону монастирів (с.223). Думка про їх існування на Черкащині ще у XVI ст. не витримує жодної критики, адже вони з'являються тут тільки від 1620-х рр. Доти були лише володіння окремих київських обителів. А вся інша інформація – це більше народні перекази, сприйняті за реальні факти. Наприклад, жодної ролі козацтво не відіграло у відродженні Мотронинського монастиря, оскільки й самого його тоді ще не було. Так само ніколи не ховали в Канівському монастирі (оскільки його також тоді ще не існувало) ані Івана Підкову, ані Якова Шаха, ані Самійла Кішку. Усе це історіографічні легенди.

¹ Куштан Д.П. Південь Лисостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи // Археологічний альманах. – Вип.29. – Донецьк, 2013. – С.185.

² Зразюк З.А., Строкова Л.В., Хромов К.К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV в. из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. – Ч.П: Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – С.119.

³ Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Уклад. Р.Майборода. – К., 1999. – С.301–302.

⁴ Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від заснування до 1652 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип.28. – К., 2019. – С.229.

⁵ Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від 1653 р. до ліквідації) // Там само. – Вип.29. – Ніжин, 2020. – С.195.

Абсолютною фантазією, заснованою лише на деякій схожості топонімічних назв та аж ніяк не на археологічних даних, стали «давньоруські міста» Кулджурів на місці Сміли (Юрова гора) та Чюрнаїв на місці Чорнявки. Автор цих ідей Л.Махновець у першу чергу був літературознавцем, філологом, перекладачем. Вони не набули підтримки серед археологів-русистів⁶. Археологічні дані свідчать про те, що у Дніпро-Тясминському межиріччі відсутні археологічні пам'ятки давньоруського часу (XI–XIII ст.). Південний кордон Київської Русі на Правобережжі маркований «змінюваними» валами, що проходили правим берегом р. Рось (там і зосереджені городища «своїх поганих»), на Лівобережжі – валами та низкою городищ уздовж лівого берега Дніпра і правого берега Сули.

Те саме стосується й міфічного городища Татинець – ще однієї вигадки, заснованої на літописній згадці про однойменний брід (від старорус. «тать» – «розбійник») південніше Переяслава. Локалізацію Татинця поблизу Черкас піддав критиці ще М.Максимович⁷. Утім версія про локалізацію Татинецького броду в районі Черкас прижилася. Городище ж Татинець – це непорозуміння, якщо не свідомо містифікація, автором якої став знаний радянський археолог, майбутній академік Б.Рибаків, коли створив карту пам'яток Русі⁸. Жодних слідів давньоруського городища в районі Черкас чи його околиць (с. Червона Слобода) археологічно не зафіксовано.

У книзі присутні не лише міфічні події, «місця слави», але й вигадані історичні особи. Це, зокрема, «господар» Києва та округи (у тому числі Черкас) початку XIV ст. князь Станіслав Київський (с.104) – особа, якої в реальності не існувало, і котра відома лише за пізніми (після XVI ст.) літописами, де йдеться про нібито «київський похід» Гедиміна. Те саме можна сказати і про постать «переможця татар» Матвія Кміти (с.121), якого зустрічаємо в генеалогічних легендах низки литовсько-руських родів (Кмітів, Вороничів, Єльців). Можливо, його прототипом був реальний черкаський намісник Кміта Олександрович (1494–1496 рр.).

Цілком очевидно, що автори уникають розв'язання певних питань, намагаючись або дистанціюватися від гатю, або ж просто підтримуючи привабливу думку. Наприклад, фантастичним виглядає твердження про те, що італійський мандрівник Плано Карпіні проходив через уже згадуваний міфічний Татинець (с.102). Якщо відомо, що його маршрут пролягав на схід – до ханської ставки у Сараї на Волзі – тож логічно, що після Канева він мав переправитися на лівий берег. Тоді «селищем алана Міхея» цілком міг бути, наприклад, Переяслав.

Такий підхід зменшує увагу до значніших фактів в історії Черкащини, які ставали визначальними для всього краю. Це можна сказати про битву на Синіх Водах (1362 р.), після якої територія, де згодом з'явилися Черкаси і Звенигород, перейшла не просто до складу Великого князівства Литовського, а до васального Литві Подільського князівства Коріатовичів. Пізніше, принаймні ще близько 80 років, вона (з Черкасами включно) належала до Східного Поділля. Черкаси ж у складі Київського князівства закріпилися вже тільки за Омельковичів (із середини XV ст.). Про це свідчать незаперечні факти: а) Черкаси серед подільських міст у «Списку руських міст дальніх і ближніх» (між 1387 і 1392 рр.); б) згадка про «черкаського воеводу» Бедриха, слугу подільського князя Федора Коріатовича (1392 р.); Черкаси серед подільських міст у грамоті польської королеви Ядвіги (1395 р.); в) черкаський староста в 1409 р. Рафал зі Слупова – колишній подільський намісник; г) Черкаси в переліку подільських замків у «Списку міст Свидригайла» (1432 р.). Власне, «подільська сторінка» історії Черкас

⁶ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – Мал.44.

⁷ Максимович М. Собрание сочинений. – Т.II. – К., 1877. – С.344, 351.

⁸ История культуры Древней Руси: Домонгольский период. – Т.I. – Москва; Ленинград, 1948. – С.30–31 (карта-вклейка).

відома вже давно: про це писали М.Грушевський, О.Білецька, В.Михайловський, автори цих рядків, інші дослідники. Відповідно, похід київського князя Скиргайла (1393 р.) – це аж ніяк не звільнення Канева, Черкас і Звенигорода від «ординських ханів» (с.11), а натомість ліквідація великим князем литовським Вітовтом удільного князівства Коріатовичів.

Відповідно, усе це зачіпає й питання щодо заснування Черкас (центр цілого регіону). Утім чіткої позиції у книзі так і не визначено. Лише наведено запропоновані істориками версії (с.131). Але ж читач залишився без виразної відповіді, тобто фактично йому доводиться самому обирати той зручний варіант, який припаде до душі, а не буде науково обґрунтований. І це за цілковитою очевидністю того, що офіційна «черкеська» версія заснування міста в 1286 р. є анахронізмом без жодних серйозних підтверджень (як письмових, так й археологічних). До того ж ґрунтується вона на твердженнях істориків XVIII ст. В.Татищева та І.Болтіна, котрі здебільшого переслідували у цьому питанні ідеологічні, а не наукові цілі.

Бракує у книзі й більш конкретної історії сіл і міст, їх заснування, розвитку, тлумачення назв. Зрозуміло, що подібне завдання не ставилося, але зняти його в такому виданні з порядку денного також неможливо. Регіональна історія – це, усе ж таки, передовсім історія місцевих поселень і їх жителів. А загальна історія тут повинна служити тільки тлом. Тим паче, що заглиблення в історичну інформацію вже сьогодні дає серйозні підстави для спростування багатьох міфологічних нагромаджень⁹.

Таким чином, маємо найкращу на сьогодні узагальнюючу працю з історії Черкащини, створену за останні 200 років, відколи взагалі на цей край почали звертати увагу дослідники. Книга надзвичайно інформативна, прекрасно ілюстрована. Вона має свої вади, які, проте, вказують на шляхи подальших студіювань. Цілком можливо, що саме це видання дасть можливість найперше черкаським фахівцям продовжити вже розпочату роботу і створити точніший та історично реальніший гранднартив, підштовхне до переосмислення багатьох позицій з історії Черкащини, дослідження й аналізу історичних джерел.

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна), lastov@ukr.net

Дмитро КУШТАН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут археології НАН України
(Київ, Україна), kushtan_dp@ukr.net

⁹ Ластовський В. Наукова міфологізація історії Черкащини та проблеми її подолання // Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі. – Л.; Торунь, 2021. – С.184–197.